

Komen en gaan

Seizoensbewoning aan de kust als onderdeel van een cyclus

BERT GROENEWOUDT EN JAN VAN DOESBURG
TIJDSCHRIFT VOOR HISTORISCHE GEOGRAFIE 4 (4): 250-264 (2019)

Het Nederlandse kustgebied wordt al millennia door mensen benut. Dat gebeurde niet altijd en overal, en evenmin voortdurend op dezelfde manier. Dat geldt in het bijzonder voor de kustvenen. De variatie daar houdt deels verband met sociale omstandigheden en cultureel gestuurde keuzes, maar zeker ook met de landschappelijke omstandigheden die sterk veranderlijk waren totdat de gehele kust was voorzien van een aaneengesloten bedijking. Deze landschappelijke dynamiek had natuurlijke oorzaken, maar indirect speelde de mens ook een grote rol. Archeologische sporen van menselijke activiteit wijzen zowel op bewoning het jaar rond als op seizoensmatige activiteit. Deze vormen van landgebruik lijken elkaar op te volgen en te passen in een cyclisch patroon. Die dynamiek, en de drijvende krachten erachter, vormen het onderwerp van dit artikel.¹ Daarbij gaan we op zoek naar de grote lijnen, niet naar het regio-specifieke.

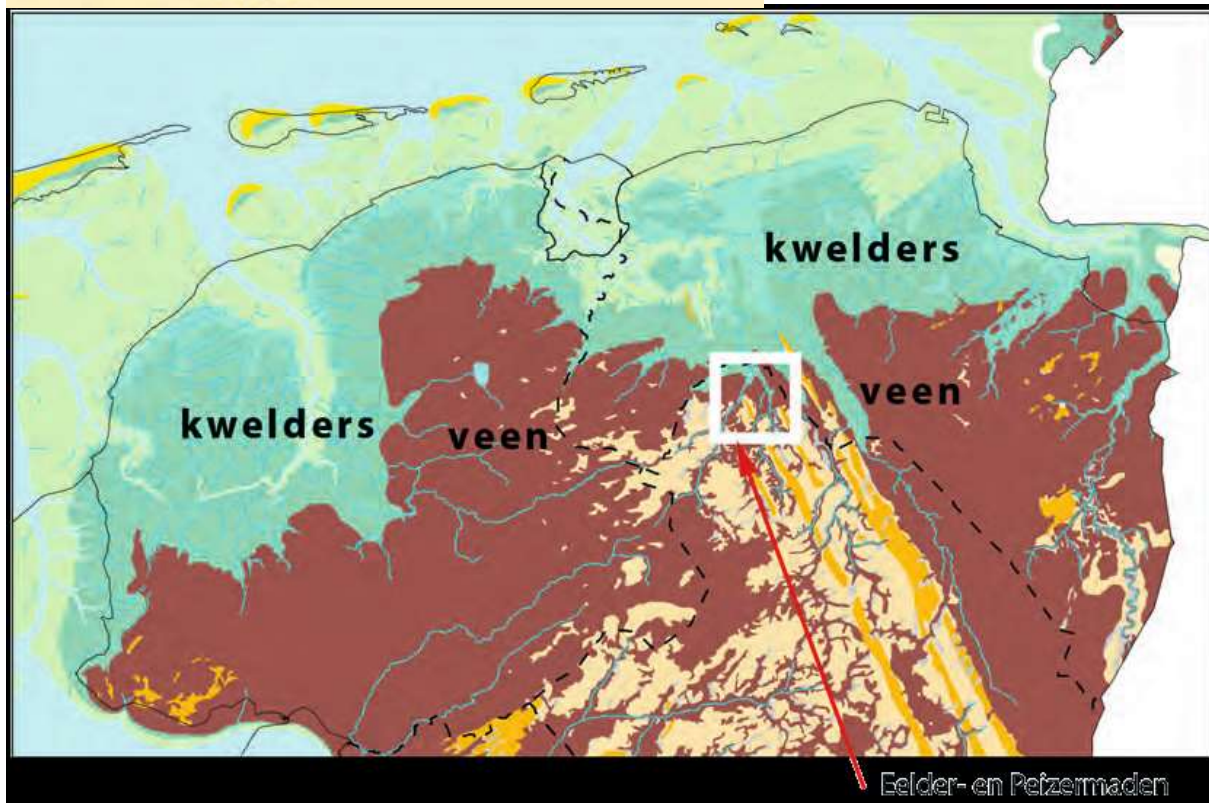
Land aan zee

Het wonen in onbedijkt laagland aan de kust vraagt flexibiliteit en aanpassingsvermogen. Het opwerpen van terpen (wierden, werven) is daar een sprekend voorbeeld van. Het was een methode om huis en haard voor overstroming te behoeden, maar tegelijkertijd een onderdeel van een uitgekiende strategie om het kustgebied van Noord-Nederland (en de Duitse en Deense kust) optimaal te benutten. De uitgestrekte kwelderlandschappen daar zijn vanaf ongeveer 1000 voor Chr. ontstaan (Vos & Knol, 2005). Ze werden doorsneden door getijdereken en onderbroken door enkele estuaria. Door opslibbing ontstonden zandige oeverwallen. Vooral daar verschenen vanaf omstreeks 600 voor Chr. terpen. Aan de landkant van de kwelders groeide veen. Met het stijgen van de zeespiegel, en daardoor het grondwater, schoof dat landinwaarts. Zo nu en dan brak de zee in, vanuit estuaria, en werd klei afgezet op de randzone van het veen. Aan de westkust was de directe zee-Invloed beperkt. Daar waren al vanaf circa 3000 voor Chr. strandwallen en duinen gevormd. Belangrijk, zeker voor het begrijpen van veranderingen in landgebruik, is het vrij recente inzicht dat regio-specifieke factoren, natuurlijke en menselijke, een belangrijke rol speelden in de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse kust (Beets, Van der Spek & Van der Valk, 1994; Beets & Van der Spek, 2000; Weerts et al., 2006; Vos, 2009, 2015. Samengevat in Bazelmans et al., 2009). We moeten dus rekening houden met regionale verschillen. Voorheen meende men dat overal langs de kust min of meer hetzelfde gebeurde, namelijk dat transgressies en regressies elkaar opvolgden, gestuurd door schommelingen in het tempo van de zeespiegelstijging (Gottschalk, 1978). Hoe het ook zij, veel van de kustdynamiek stopte in de 13e eeuw, toen langs vrijwel de hele Nederlandse kust dijken waren gebouwd. Men was al eerder begonnen het hele kustgebied in cultuur te brengen (Van der Linden, 1982; De Bont, 2008).

¹ Dit artikel is gebaseerd op Groenewoudt & Van Doesburg (2018) dat meer bronvermeldingen bevat.

Laagland langs de Nederlandse en aangrenzende Duitse en Vlaamse kust (veen en klei).

De Eelder- en Peizermeden (wit vierkant), geprojecteerd op de paleogeografische kaart AD 800 van Vos en de Vries (2013).

Mensen op de grens van veen en klei

We richten ons dus primair op de kustvenen en beginnen in de Eelder- en Peizermeden, een veengebied in het uiterste noorden van Drenthe, op de grens van de Pleistocene kern van Drenthe en het laagland langs de kust. Al vanaf de 18e eeuw worden hier archeologische vondsten gedaan. In 1930 dacht de bekende archeoloog Albert Egges van Giffen aan te kunnen tonen dat in ieder geval een deel ervan samenhangt met 'veenterpen', kunstmatig opgehoogde

woonplaatsen (Van Giffen, 1928-1931). Die verschillen wezenlijk van de veel grotere, hogere en lang gebruikte 'echte' terpen op de kwelders dichterbij

Opgraving van de resten van een middeleeuws woonstalhuis op een veenterp in de Eelder- en Peizermeden. Op de voorgrond tekent zich een lemen vloer af. Hier bevond zich het woongedeelte, erachter de stal (Naar: Van Doesburg et al., 2010).

de kust. Maar weinig veenterpen zijn archeologisch onderzocht. Op veenterpjes aangetroffen vondsten dateren uit de periode 11e tot 14e eeuw. Veel lijken slechts kort te zijn gebruikt, hoogstens enkele decennia. Inmiddels zijn honderden veenterpjes in kaart gebracht, vooral op de grens van veen en klei (zie onder andere Klungel, 1971; Clingenborg, 1990; Scholte Lubberink, 1994; Nicolay, 2018). Het onderzoek van Van Giffen van een veenterpje in Het Wold bij Peize bracht resten van verschillende gebouwen aan het licht (Kaspers, 2018). De oudste (10e-12e eeuw) lijken 'normale' boerderijen met een houten frame. Uiteindelijk (13e-14e eeuw) stond hier een kleiner gebouw met dikke plaggenwanden waarop het dak rustte. Dergelijke structuren zullen we als zodenhuis aanduiden. Nadien zijn resten van meer van dat soort gebouwtjes opgegraven (Casparie, 1988; Van Doesburg et al., 2010; Zandboer, 2012; Nicolay, 2018). Ze lijken structureel jonger (13e-14e eeuw) dan de gebouwen met een houten constructie (11e-12e eeuw). Die vertonen veel overeenkomst met de hoofdgebouwen van middeleeuwse agrarische bedrijven op andere locaties.

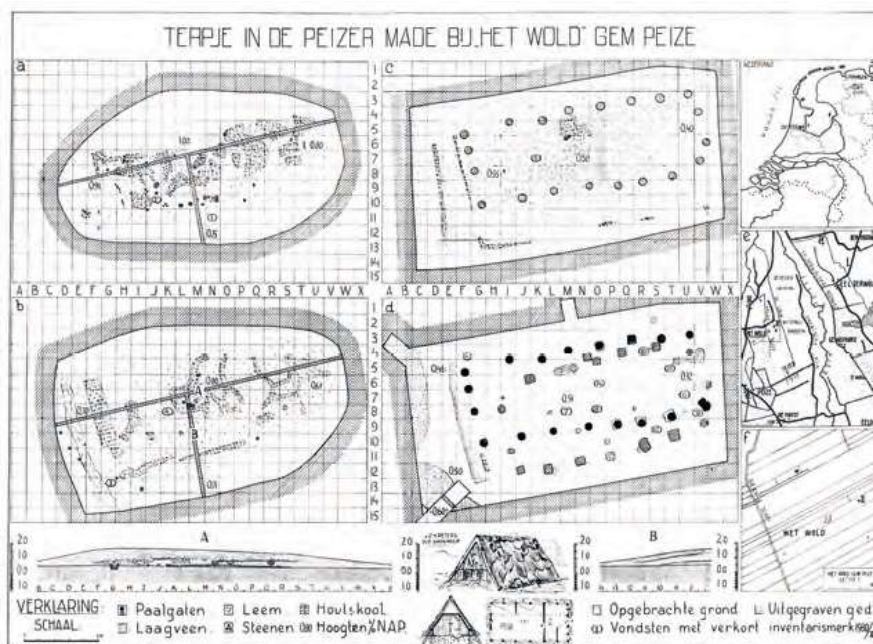
Te midden van de restanten van gebouwen zijn op sommige veenterpen haardplaatsen aangetroffen en herhaaldelijk met leem en potscherven geplaveide vloeren. In enkele gevallen kon worden vastgesteld dat in het oudste type gebouw niet alleen een woongedeelte geweest is maar ook een stal, waarin zowel runderen als schapen of geiten stonden (schapen en geiten zijn archeologisch nauwelijks van elkaar te onderscheiden). Dat waren dus woonstalhuizen. Soms zijn de archeologische vondsten (de aard en de hoeveelheid afval) keurig in lijn met wat we van gelijktijdige agrarische woonplaatsen kennen. In andere gevallen is het aantal vondsten juist opvallend klein, of zijn de vondsten afwijkend in vorm of functie. En er zijn ook plekken waar zich wel vondsten concentreren, maar waar geen spoor van een veenterp te bekennen is. Wellicht heeft hier nooit een huis gestaan, althans niet een met een lemen vloer (zie onder).

Terpen die geen terpen zijn

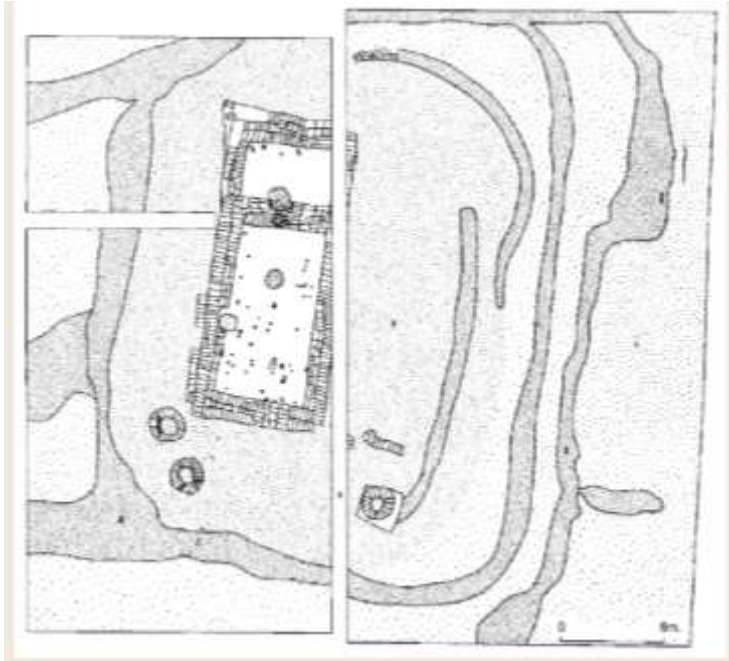
Eigenlijk zijn de onderzochte veenterpen helemaal geen terpen (hoewel we ze voor het gemak wel zo blijven noemen). Het is namelijk gebleken dat ze niet doelbewust zijn opgehoogd. Het feit dat ze zich in het hedendaagse landschap als kleine verhogingen manifesteren, is het resultaat van post-depositionele processen: processen die zich hebben afgespeeld na het moment van ontstaan (Van Doesburg et al., 2010). De lage heuveltjes zijn ontstaan omdat het veen onder de leenvloeren in de huizen minder oxideerde en daardoor minder inklonk dan het veen in de omgeving. Verder richting de kust, waar in de randzone van de kwelders klei op veen is afgezet, liggen vergelijkbare kleine terpjes die wél doelbewust zijn opgehoogd (Huis in 't Veld, 2011; Zomer, 2016; Nicolay, 2018). Maar die zijn (eveneens door post-depositionele processen!) niet of nauwelijks herkenbaar in het hedendaagse landschap omdat ze mettertijd in het onderliggende veen zijn weggezakt.

Branden op de kwelder

Het is zeker niet zo dat het grensgebied tussen veen en klei pas in de volle middeleeuwen door de mens in gebruik is genomen. Het aantal indicaties voor vroegere menselijke activiteit neemt toe. Daaronder zijn sporen, onder meer van zoutwinning, uit de periode 800-1000 na Chr. (De Langen, 2011). Intrigerend is de ontdekking van vergelijkbare verschijnselen als die hierboven besproken zijn, maar dan ruwweg een millennium ouder: ze dateren uit de periode rond het begin van de jaartelling (Janssen, 1989; Wieringa, 2010; Huis in 't Veld, 2011). Op dit soort vindplaatsen zijn aanwijzingen gevonden voor kaasmakerij en hooiwinning. In het veen onder de middeleeuwse veenterpjes zijn indicaties gevonden voor het afbranden van de vegetatie. Dit moet in de periode dat het veen zich vormde regelmatig zijn gedaan, waarschijnlijk in het vroege voorjaar, als een vorm van terreinbeheer gericht op het verbeteren van weidegrond of eventueel hooiland. In het eerste geval kunnen bijbehorende woonplaatsen ver weg hebben gelegen. Bij hooiland is dat minder waarschijnlijk. In kuststreken overal op de wereld is marsh burning een wijdverbreid gebruik met een lange geschiedenis (Nyman & Chabreck, 1995).

Opgravingsplattegrond van een veenterp (naar: Van Giffen, 1928-1931). Op het hoogste niveau werden de schamele resten van een klein, uit zoden opgetrokken gebouwtje gevonden (a en b), dieper tekende zich de plattegrond van een boerderij met een houten constructie af (c en d).

Een relatief goed geconserveerde plattegrond van een klein zandhuis, opgegraven door Casparie (1988). De veenterp was omgeven door greppels. Pal naast het gebouw bevonden zich enkele waterputten.

Permanent of periodiek?

Diverse onderzoekers hebben het vermoeden uitgesproken dat de middeleeuwse veenterpjes niet permanent bewoond waren. Ze zouden door herders zijn gebruikt voor seizoensbeweiding ('transhumance') in het zomerhalfjaar (Waterbolk & Smit, 1979; Casparie, 1987, 1988; Kramer & Bekkema, 1988) of samenhangen met andere seizoensmatige activiteiten, zoals hooiwinning of vervening (Janssen, 1989). Er is ook gewezen op vetweiderij als mogelijke verklaring (Casparie, 1988), een specifieke vorm

van seizoensgebonden veeteelt. Die is in Drenthe inderdaad historisch aantoonbaar vanaf de 12e-13^e eeuw (Elerie & Smit, 1981). Bij 'klassieke' Europese vormen van transhulance is sprake van regelmatige verplaatsing van mensen en vee van permanent bewoond laagland naar weidegrond in de bergen gedurende de zomermaanden. Minder bekend is dat 'marginaal' laagland, zoals heidevelden, hoogvenen en ongecultiveerde kustvlaktes en rivierdalen, soms ook op deze wijze werd gebruikt (Elerie & Smit, 1981; Groenewoudt, 2009; Chadwick, 2018). Sommige veenterpen en gebouwen op veenterpen kunnen inderdaad met seizoensbewoning te maken hebben maar beslist niet allemaal. Het oudere type huis was vrijwel zeker een permanent bewoonde woonstalboerderij. Onderzoek van een dergelijk gebouw door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (rce) in de Eelder- en Peizermeden heeft maar weinig aanwijzingen voor akkerbouw opgeleverd, zowel in de materiële cultuur (vrijwel geen maalstenen) als in de aangetroffen resten van

cultuurgewassen (Van Doesburg et al., 2010; Van Doesburg, 2011). De nadruk moet sterk op de veeteelt hebben gelegen. Het opgegraven botmateriaal is vooral van runderen, in veel mindere mate van schapen of geiten. Dat is ook elders langs de kust in deze tijd het geval (Prummel, 2018). De slachtleeftijden van de runderen laten zien dat de dieren in de eerste plaats voor de melk werden gehouden, wat strijdig lijkt met de vetweideij-interpretatie. Analyse van aangekoekte voedselresten op aardewerk wijst op de bereiding van melkproducten. Er zijn ook aanwijzingen voor de consumptie van honing. Door onderzoek van plantenresten weten we bovendien waar het vee werd geweid, namelijk zowel op de kwelders als op heide. Dat kan de heide op het aangrenzende Drentse zand zijn geweest maar ook die op droge plekken in het veen (Sprenkel, 1827). Veel van het bouw- en brandhout kwam ook van het zand. Dat blijkt uit de gebruikte houtsoorten (Van Doesburg et al., 2010).

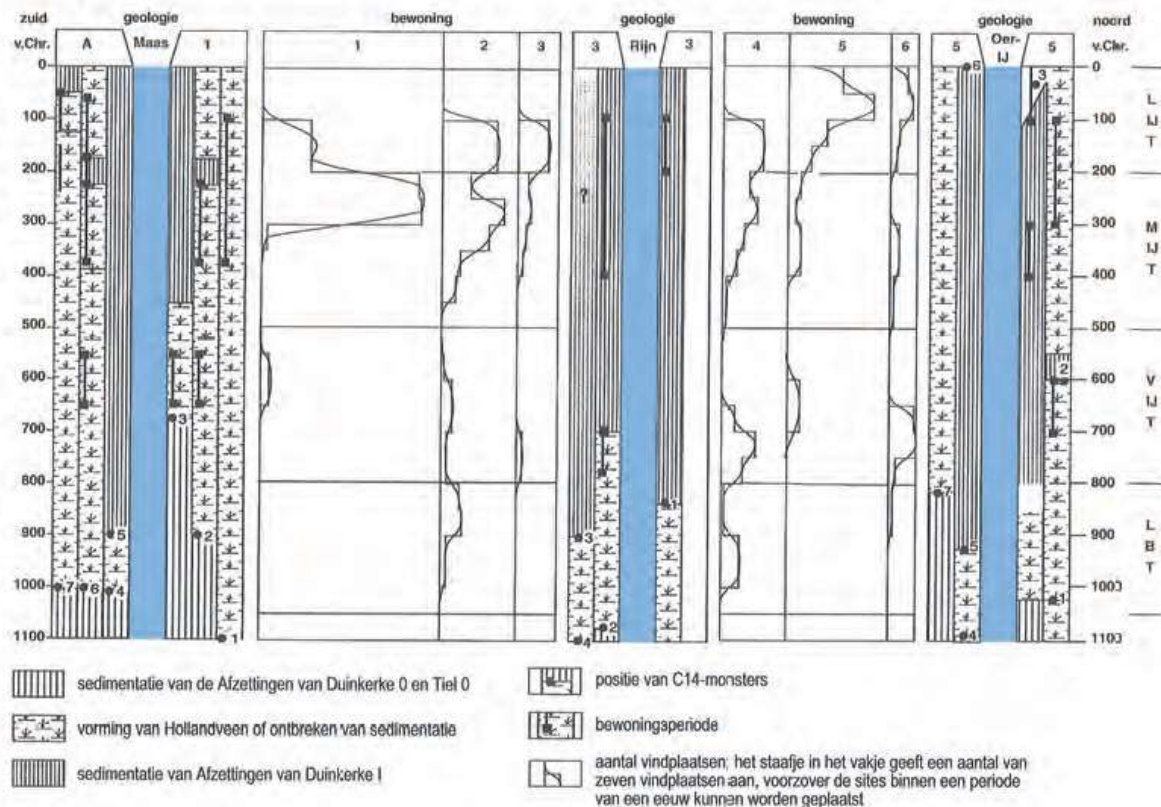
Wat de kleine zodenhuizen betreft: het geringe formaat, de eenvoudige constructie en vooral de geringe hoeveelheid afval die de onderzoekers aantreffen, maken het onwaarschijnlijk dat hier jaarrond door een hele familie gewoond en gewerkt is (Van Doesburg et al., 2010; Van Doesburg, 2011). Seizoensbewoning, door een of enkele herders, is zeker een mogelijkheid. Hetzelfde gebrek aan vondsten maakt het lastig uit te maken waarvoor ze dan wel dienden. De afwezigheid van botresten van vee is goed te rijmen met de seizoensmatige aanwezigheid van veehouders, niet met een normaal boerenbedrijf, waar periodiek werd geslacht.

Seizoensbewoning blijkt nogal eens gepaard te gaan met eenvoudige ambachtelijke bezigheden, zoals de verwerking van agrarische producten of de vervaardiging van voorwerpen uit materialen die men lokaal verzamelde (Emanuelson et al., 2003). Daarvoor zijn echter nauwelijks concrete aanwijzingen. Het verzamelen van honing zou een dergelijke activiteit kunnen zijn. Op sommige veenterpen is nogal afwijkend aardewerk gevonden, onder meer komforen. Dat is in verband gebracht met bierbrouwerij, maar dat is om diverse redenen onwaarschijnlijk (Van Doesburg, 2011; Schrijver, 2018). De bereiding van zuivelproducten lijkt waarschijnlijker, vanwege de aangetroffen indicaties voor melkveehouderij, maar ook vanwege de overeenkomsten met in het Oer-IJ-gebied aangetroffen keramiekvormen die overtuigend aan kaasbereiding zijn gekoppeld (1e eeuw na Chr.) (Brandt et al., 1984).

Dynamisch landgebruik

De bewoningsgeschiedenis van het noordelijk kustgebied is complex (Michel, 1982, 1984; Mol, Noomen & Van der Vaart, 1992; Zomer, 2009; De Langen, 2011). Dynamiek en variatie waren de norm, ook in termen van culturele invloeden en we moeten rekening houden met aanzienlijke regionale en temporele verschillen, waarbij het gebruik van met name het kustveen nogal eens

veranderde. Duidelijk is dat dit gebied, net als de kwelderzone, al werd gebruikt voordat er permanente woonplaatsen verschenen.

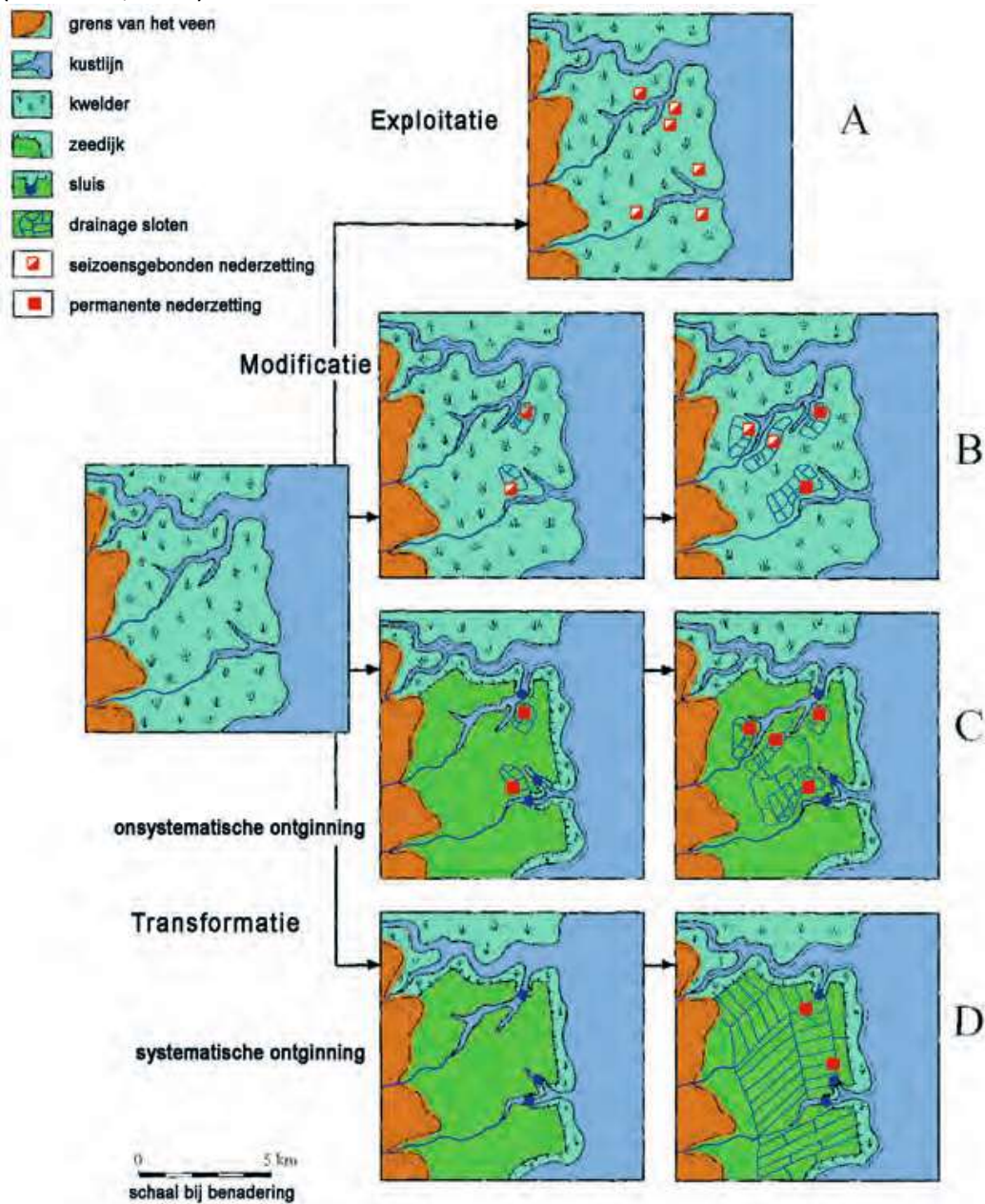
Prehistorische bewoningsdynamiek rondom de estuaria van de Maas, de Rijn en het IJ (naar: Van Heeringen, 2005). Er zijn regionale verschillen maar ook overeenkomsten.

Afhankelijk van de lokale begaanbaarheid en mogelijkheden zullen die activiteiten aanvankelijk een incidenteel karakter hebben gehad. Mettertijd lijken die gevolgd te worden door intensievere, seizoensmatige vormen van gebruik, met name zomerbeweiding. Permanente bewoning was de volgende stap. Dat was pas mogelijk als flinke stukken veen droger en bruikbaar waren geworden als gevolg van een betere afwatering, door natuurlijke oorzaken of menselijk ingrijpen.

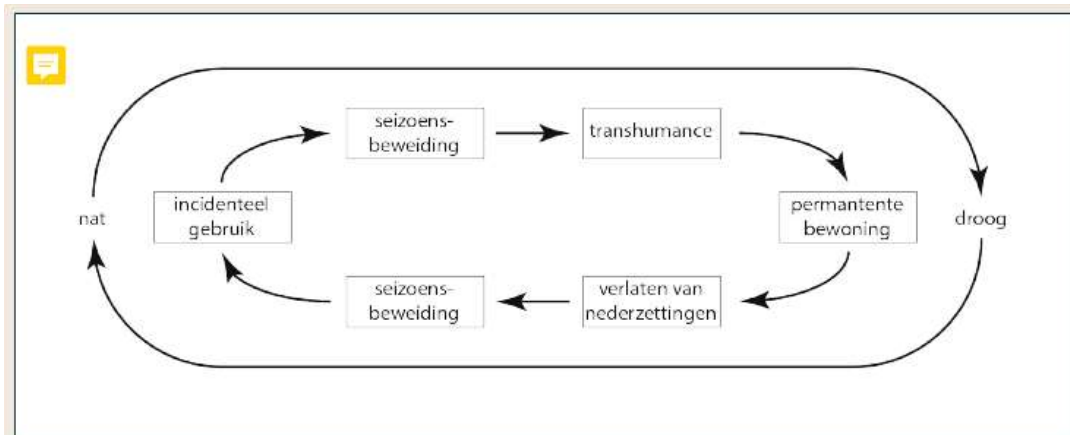
De bredere context

Het verschijnen van kleine terpjes in het noordelijk kustveen is geen incident. We zagen dat soortgelijke fenomenen al een millennium eerder optraden. Dat geldt niet alleen voor het noorden maar ook voor West-Nederland, zoals in het Oer-IJ-gebied (Brandt et al, 1984; Therkorn & Abbink, 1987). Ook in het Oer-IJ-gebied is rond het begin van de jaartelling een successie vastgesteld van constructief en qua economie 'normale' boerderijen naar kleine zodenhuizen op terpjes omringd door een greppel. Ook die zijn op grond van vondstmateriaal en botanisch onderzoek in verband gebracht met gespecialiseerde en eventueel seizoensmatige vormen van veehouderij (Therkorn & Abbink, 1987; Van Wijngaarden-Bakker, 1988). Veekralen waren hier ook, op aparte terpjes (Therkorn, 1987), zowel naast 'huisterpjes' als geïsoleerd. Ook zijn er locaties waar eerst een veekraal stond en daarna een huis (Van Heeringen, 2005). Aanvankelijk was ook hier sprake van gemengde bedrijven met vooral rundvee, later van specialisatie gericht op het houden van schapen. Kaasvormen, weefgewichten en spinklosjes duiden op zuivel- en wolproductie (Brandt

et al., 1984; Van Dijk, 2016). Veekraal-achtige structuren en daarmee geassocieerde slotenpatronen zijn ook in rivierdalen en laagland aan de oostkust van Engeland aangetroffen (Chadwick, 2018).

Het model van S. Rippon (2010, 2017) onderscheid diverse strategieën om de rijke natuurlijke bronnen in laagland aan de kust te exploiteren: exploitatie, modificatie, transformatie.

Het cyclische model van Brandt et al. (1987), gebaseerd op onderzoek in het Oer-IJ estuarium.

Van de kwelders en de randzone van het veen langs de westkust van Nederland, met name nabij de toenmalige mondingen van de grote rivieren, zijn ook sporen van bewoning bekend die nog ouder zijn, uit de ijzertijd (800 voor Chr.-0) (Moree et al., 2002; Van Heeringen, 2005). In associatie daarmee zijn tot dusver geen aanwijzingen gevonden voor melkproductie (Van Dijk, 2016). Belangrijk is vast te stellen, dat er in genoemde landschappelijke zones geen sprake is van continuïteit maar van afzonderlijke episoden, en dat qua temporaliteit tot op zekere hoogte sprake is van regionale verschillen (Van Heeringen, 2005). In de duinstrook vertoonde de bewoning, en vermoedelijk ook het landgebruik, veel meer continuïteit (Van Heeringen & Van der Velde, 2017), net als in het terpengebied in het noorden en in het Noord-Drentse binnenland. Stabiele bewoningskernen lagen dus zowel in het westen als het noorden dichtbij.

De in de Eelder- en Peizermeden gevonden aanwijzingen voor het opzettelijk afbranden van de vegetatie staan evenmin op zichzelf. Die praktijk is ook bekend van de noordelijk gelegen kwelders, waar dateringen van brandlaagjes uiteenlopen van de 10e eeuw voor Chr. tot de vroege middeleeuwen (Exaltus & Kortekaas, 2008). Dat betekent dat de kwelders vrijwel meteen na hun ontstaan in gebruik zijn genomen voor beweiding. Dat moeten aanvankelijk mensen zijn geweest die elders woonden want de oudste bewoning van dit gebied gaat niet verder terug dan de 7e eeuw voor Chr. Die oudste kwelderbewoning wordt ook in verband gebracht met seizoensbeweiding (Van Gijn & Waterbolk, 1984).

Overigens zijn er aanwijzingen dat het afbranden van de vegetatie in West-Nederland in de 4e-3e eeuw voor Chr. wél in verband stond met permanente bewoning van datzelfde gebied (Van Dijk, 2013). Deze praktijk lijkt dus zowel binnen de context van transhumance voor te komen als deel te kunnen uitmaken van de agrarische bedrijfsvoering van lokale bewoners. Ook in het noorden zal dat het geval zijn. Uit de bovenstaande dateringsrange blijkt dat de kwelders nog steeds periodiek werden afgebrand toen dit gebied al permanent en dicht bevolkt was.

Bewoning ging altijd gepaard met drainage. Dat geldt ook voor de late ijzertijd-Romeinse tijd. Meer en meer wordt duidelijk dat toen al uitgestrekte gebieden langs de kust planmatig verkaveld en gedraineerd waren (Van Londen, 2006; Schepers, 2014). Later verdween dat weer om terug te keren in de middeleeuwen.

Modellen voor het landgebruik aan de kust

Er zijn diverse modellen ontwikkeld om het dynamische landgebruik langs de Noordzeekust te verklaren. Rippon identificeert drie strategieën om dergelijk nat laagland te gebruiken: exploitatie, modificatie en transformatie (Rippon, 2000; Rippon, 2013). Exploitatie betreft het benutten van natuurlijke hulpbronnen, vanuit landinwaarts gelegen nederzettingen of

seizoensnederzettingen in het gebied zelf. Modificatie omvat kleinschalige ingrepen (zoals drainage en het opwerpen van lage dijkjes) vanuit nederzettingen in het gebied zelf om lokaal de productiviteit te vergroten. Transformatie tenslotte, is het uitbannen van getijde-invoed door grootschalige dijkbouw en vervolgens planmatige drainage en ontginning.

Tys haakt in zijn analyse van ontwikkelingen in de Vlaamse kustvlakte aan op het werk van Rippon, ook wat betreft de invloed van (verschillen in) de sociale context, de handelingsvrijheid van lokale gemeenschappen en de invloed van landheren (Tys, 2003; Tys, 2013). Wat Noord-Nederland betreft, ziet De Langen vanaf de late ijzertijd niet alleen diverse kolonisatiefasen, vanaf het kustgebied naar de rand van het veen, maar legt ook een verband met landschappelijke dynamiek (De Langen, 2011). Verslechterden de omstandigheden (stijgend grondwater, toenemende zee-invoed), dan werden nederzettingen verlaten. Brandt et al. presenteerden een model voor het Oer-IJ-estuarium tussen circa 800 voor Chr. En 300 na Chr. waarin een verbinding is gelegd tussen de landschappelijke ontwikkeling en het gebruik van verschillende landschappelijke zones (Brandt et al., 1984). Het model heeft een cyclisch karakter.

Het begint met incidentele bezoeken van bewoners van het nabijgelegen duingebied. Daarna volgt seizoensmatig gebruik en vervolgens permanente bewoning. Verslechteren de landschappelijke condities, dan draait het proces om. Het beschreven komen en gaan van nederzettingen doet sterk denken aan een ruimtelijk-temporeel patroon dat in pleistocene dekzandlandschappen is geobserveerd, namelijk dat van expansie en contractie (Groenewoudt & Scholte-Lubberink, 2007; Van der Velde, 2011). Sommige locaties daar werden langdurig bewoond, andere alleen periodiek, in tijden van expansie. In een fase van contractie bleven die wel in gebruik, voor extensievere vormen van landgebruik, zoals begrazing.

Drijvende krachten achter veranderingen

Wetlands langs de kust zijn niet alleen dynamisch maar ook divers. En dan kent de bewoning van het kustveen ook nog eens een heel eigen dynamiek: hier was de belangrijkste drijvende kracht achter de landschapontwikkeling en van veranderingen in het landgebruik niet zozeer de directe mariene invloed, maar de mens zelf. Zoals reeds vermeld had drainage hier al snel het omgekeerde effect: grondwaterstijging als gevolg van bodemdaling. Vervolgens had het ook weer een positief effect: sedimentatie van klei door toenemende zee-invoed. Dat compenseerde niet alleen veel van de bodemdaling. De afzetting van vruchtbare klei creëerde ook nieuwe, gunstiger bewoningsmogelijkheden. Dit proces verklaart in belangrijke mate de herhaaldelijke kolonisatie van het veen (de veenranden) tot aan de bouw van dijken langs de gehele kust. Vanaf dat moment, omstreeks 1200, stopte de suppletie en raakte het evenwicht uit balans.

De kustontwikkeling en de dynamiek van wetlands langs de kust staat dus onder invloed van zowel generieke als specifieke (lokale), natuurlijke en antropogene processen. Dat leidt tot ruimtelijke en temporele verschillen. De impact van menselijk ingrijpen was in veengebieden groter dan in andere landschappelijke zones. Het is deze variabiliteit die het moeilijk maakt te generaliseren. Desondanks tekenen zich, zoals we hebben gezien, wel enkele grote lijnen af. Een andere belangrijke factor is de culturele context, specifiek de technologische mogelijkheden, het organisatievermogen, voorkeuren en handelingsvrijheid. Verschillen in deze aspecten zullen mede aan de basis liggen van regionaal verschillende ontwikkelingen. In sommige gevallen zal sprake zijn geweest van lokale, autonome ontwikkelingen, in andere van sturing of zelfs dwang van buitenaf. Dat laatste was in de tijd van grote middeleeuwse ontginningen ongetwijfeld aan de orde (Thoen & Soens, 2015). Ontginningen, zeker grootschalige, kunnen in die tijd moeilijk

het initiatief zijn geweest van lokale gemeenschappen omdat de toestemming van de landheer of grondeigenaar was vereist. In het geval van de Eelder- en Peizermeden was dat de bisschop van Utrecht. Dit gebied is ook een goed voorbeeld van het belang van de sociaal-economische context (en een waarschuwing tegen ecologisch determinisme). Hier valt de omslag naar gespecialiseerde (seizoensmatige) veehouderij in de 13e eeuw precies samen met de opkomst van de stad Groningen in de nabijheid, en van een groeiende betrokkenheid van deze stad bij internationale handelsnetwerken (Boersma et al., 1990).

Conclusies

De opeenvolging van soorten landgebruik en de bijbehorende materiële cultuur in het noordelijk kustgebied, en dan met name het kustveen, vertoont intrigerende overeenkomsten met wat we in het westen zien, en vermoedelijk ook met vergelijkbare gebieden elders langs de Noordzee. We zien fasen van kolonisatie (expansie) waarbij het landgebruik van extensief naar intensief schuift. Er zijn ook aanwijzingen dat zich hier en daar het omgekeerde heeft afgespeeld, met name in de kwetsbare veengebieden waar drainage al snel een negatieve invloed had op de bestaansmogelijkheden. Hier zien we, zowel in het noorden als westen – op verschillende momenten in de tijd – het gemengde bedrijf vervangen worden door gespecialiseerde, extensieve vormen van veeteelt. Afhankelijk van de omstandigheden was die gericht op rundvee of schapehouderij. In samenhang met deze verschuiving maken gewone boerderijen plaats voor kleine zodenhuizen. In het westen staan die voor het eerst op terpjes, in het noorden gold dat ook al voor de voorafgaande boerderijen. We hebben dus te maken met een gefaseerde ontwikkeling die zich verschillende keren kan hebben voorgedaan, en zich bovendien divers zal hebben gemanifesteerd. Aangezien het kustgebied niet alleen dynamisch was, maar ook gevarieerd, ook in termen van de effecten van menselijke invloed (drainage en bodemdaling), zullen verschillende vormen van grondgebruik (verschillende onderdelen van de beschreven cyclus) naast elkaar hebben bestaan, op korte afstand van elkaar wellicht. Al met al lijkt het cyclische Oer-IJ-estuariummodel van Brandt et al. de ontwikkelingen langs de hele Noordzeekust tot aan de dijkenbouw het best te beschrijven en verklaren (Brandt et al., 1984). Dat geldt met name voor gebieden waar de balans tussen nat en droog het meest fragiel was en waar geen effectieve maatregelen genomen werden om het hoofd blijvend boven water te houden.

Literatuur

- Bazelmans, J., H. Groenendijk, G. de Langen, J. Nicolay & A. Nieuwhof (2009). De late prehistorie en protohistorie van holoceen Noord-Nederland, versie 2.0. Amersfoort (Nationale Onderzoeksagenda Archeologie, hoofdstuk 12).
- Beets, D.J., A.J.F. van der Spek & L. van der Valk (1994). Holocene ontwikkeling van de Nederlandse kust. Haarlem (rgd rapport 40.016, Project Kustgenese).
- Beets, D.J. & A.J.F. van der Spek (2000). 'The Holocene evolution of the barrier and back-barrier basin of Belgium and the Netherlands as a function of late Weichselian morphology, relative sea-level rise and sediment supply'. *Netherlands Journal of Geosciences*, 79 (1), pp. 3-16.
- Boersma, J.W., J.F.J. van den Broek & G.J.D. Offerman (1990). Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen. Groningen.
- Bont, C. de (2008). Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de West-Nederlandse veengebieden (800-1350). Wageningen (Proefschrift Universiteit Wageningen).
- Brandt, R. W., S.E. van der Leeuw & L.H. van Wijngaarden- Bakker (1984). 'Transformations in a Dutch estuary: research in a wet landscape'. *World Archaeology* 16 (1), pp. 1-17.
- Casparie, W.A.(1987). 'Veenterpen in Neerwolde'. *Noorderbreedte* 11, pp. 2-11.

- Casparie, W.A. (1988). 'Laat-middeleeuwse veenterpen in Neerwolde'. In: M. Bierma, A.T. Clason, E. Kramer & G.J. de Langen (eds.). Terpen en wierden in het Fries- Groningse kustgebied. Groningen, pp. 196-213.
- Chadwick, A. (2018). 'Lowland transhumance'? Seasonal movements of people and animals in late prehistoric and Roman Britain. Newcastle and Durham (Paper 5th International Landscape Archaeology Conference, 17th-20th September 2018).
- Clingenborg, A.E. (1990). 'De bodem in en rond de stad Groningen'. In: J.W. Boersma, J.F.L. van den Broek & G.J.D. Offerman (red.). Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen. Groningen, pp. 17-32.
- Dijk, J. van (2013). 'Archeozoologisch onderzoek'. In: R.C.A. Geerts (red). Veraste en begraasde kwelders. Een archeologische opgraving van een vindplaats uit de Midden-IJzertijd te Schagen – De Nes Noord. Amersfoort (adc Rapport 3264), pp. 99–106.
- Doesburg, J. van, Müller, A. & Schreurs, J. (2010). Land van melk en honing? Waardstellend archeologisch onderzoek (februari-juli 2006) naar Middeleeuwse veenterpen in de Peizer- en Eeldermeden (gem. Noordenveld) in het kader van inrichting en beheer van het archeologische monument Peizermeden. Amersfoort (Rapporten Archeologische Monumentenzorg 178).
- Doesburg, J. van (2011). 'Land van melk en honing. Gedachten over de bewonings- en gebruiksgeschiedenis van de Eelder- en peizermeden in de Middeleeuwen'. In: Nieuwe Drentse Volksalmanak 2011, pp. 127-146.
- Elerie, J.N.H. & G. Smit (1981). 'De bo van Schoonebeek, een raadselachtige exploitatievorm'. In: Nieuwe Drentse Volksalmanak 98, pp. 1-11.
- Emanuelsson, M., A. Johansson, S. Nilsson, S. Pettersson & E. Svensson (2003). Settlement, Shieling and Landscape. The local History of a Forest Hamlet. Lund/ Stockholm (Lund Studies in Medieval Archaeology 32).
- Exaltus, R.P. & G.L.G.A. Kortekaas (2008). 'Prehistorische branden op Groningse kwelders'. Paleo-Aktueel 19, pp. 115-124.
- Giffen, A.E. van (1928-1931). 'Het terpje bij 'Het Wold' in de made van het Eelderdiepje bij Peize'. In: 13^e tot 15^e Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek, pp. 44-46.
- Gijn, A.L. van & H.T. Waterbolk (1984). 'The colonization of the salt marshes of Friesland and Groningen: the possibilities of a transhumant prelude'. Palaeohistoria 26, pp. 101-122.
- Gottschalk, M.K.E. (1978). Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België. Transgressions and the history of settlement in the coastal areas of Holland and Belgium. Gent (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, publicatie 66).
- Groenewoudt, B.J. (2009). 'An exhausted landscape. Medieval use of Moors, Mires and Commons in the Eastern Netherlands'. In: J. Klapste & P. Sommer (eds.). Medieval Rural Settlement in Marginal Landscapes. Cardiff (Proceedings Ruralia VII, 8-14 September 2007 Cardiff, Wales, uk), pp. 149-180.
- Groenewoudt, B.J. & H.B.G. Scholte Lubberink (2007). 'Essen en plaggendekken in Oost-Nederland vanuit een archeologisch perspectief'. In: J. van Doesburg, M. de Boer, J.H.C. Deeben, B.J. Groenewoudt & T. de Groot (red.). Essen en plaggendekken in Nederland: onderzoek en behoud. Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 34), pp. 53-78.
- Groenewoudt, B. & J. van Doesburg (2018). 'Peat People. On the function and context of medieval artificial platforms in a coastal wetland, Eelder-and Peizermeden, the Netherlands'. Journal of Wetland Archaeology 18 (1), pp. 77-96.
- Heeringen, R.M. van (2005). 'On unsteady ground. Settlements in the western Netherlands'. In: L.P. Louwe Kooijmans, P. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (eds.). The prehistory of the Netherlands. Amsterdam, pp. 581-591.
- Heeringen, R.M. van & H.M. van der Velde (red.) (2017). Struinen door de duinen. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Hollands duingebied op basis van gegevens verzameld in het Malta-tijdperk. Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 52).
- Huis in 't Veld, J.Y. (2011). Het Hoogeheem, een Drents kloostervoorwerk in Groningen. Een opgraving van een podium uit de late middeleeuwen bij Hoogkerk, Gemeente Groningen. Groningen (Stadse Fratsen 28).
- Janssen, F. (1989). 'Werren en warren om Warten. Bewonings-en ontginningsgeschiedenis van een deel van het Friese klei-op-veengebied'. It beaken: meidielingen fan de Fryske Akademy 51, pp. 91-217.
- Kaspers, A. (2018). 'Een hernieuwde interpretatie van oude gegevens: het onderzoek naar een huisplaats in het Wold bij Peize'. In: J. Nicolay (red.). Huisplaatsen in de Onlanden. De geschiedenis van een Drents veenweidegebied. Groningen (Groningen Archaeological Studies 34), pp. 733-750.
- Klapste, J. & P. Sommer (eds.) (2009). Medieval Rural Settlement in Marginal Landscapes. Cardiff (Proceedings Ruralia VII, 8-14 September 2007, Cardiff, Wales, uk), pp. 149-180.
- Klungel, A.E. (1971). 'Veenterpen ten zuidwesten van Groningen'. Boor en Spade 17, pp. 188-197.

- Kramer, E. & K.J. Bekkema (1988). 'Undersyk nei in feanterp by Easterboarn, Argeologysk ûndersyk fan in ferhege hússtee ûnder Easterboarn by Aldeboarn'. It Baeken: meidielingen fan de Fryske Akademy 50, pp. 37-52.
- Langen, G.J. de (2011). 'De gang naar een ander landschap'. In: J.L.Th. Niekus (red.). *Gevormd en omgevormd landschap van prehistorie en Middeleeuwen*. Drents Prehistorische Vereniging, pp. 70-95.
- Linden, H. van der (1982). 'Het platteland in het noordwesten met de nadruk op de occupatie ca. 1000-1300'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden II*, Bussum, pp. 48-82.
- Moree, J.M.A. Carmiggelt, T.A. Goossens, A.J. Guiran, F.J.C. Peters & M.C. van Trierum (2002). *Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied: archeologische kroniek 1991-2000*. Rotterdam (boorbalans 5), pp. 100-101.
- Nicolay, J. (red.) (2018). *Huisplaatsen in de Onlanden. De geschiedenis van een Drents veenweidegebied*. Groningen (Groningen Archaeological Studies 34).
- Nyman, J.A. & Chabreck, R.H. (1995). 'Fire in coastal marshes: history and recent concerns'. In: S.I. Cerulean & R.T. Engstrom (eds.). *Fire in wetlands: a management perspective*. Tallahassee (Proceedings of the Tall Timbers Fire Ecology Conference 19), pp. 134-141.
- Prummel, W. (2018). 'De dierlijke resten: veeteelt in de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd'. In: J. Nicolay (red.). *Huisplaatsen in de Onlanden. De geschiedenis van een Drents veenweidegebied*. Groningen (Groningen Archaeological Studies 34), pp. 663-685.
- Rippon, S. (2000). *The transformation of coastal wetlands: exploitation and management of marshland landscapes in North West Europe during the Roman and medieval periods*. Oxford.
- Rippon, S. (2013). 'Human impact on the coastal wetlands of Britain in the medieval period'. In: E. Thoen, G.J. Borger, A.M.J. de Kraker, T. Soens, D. Tys, H. Weerts & L. Vervaet (eds.). *Landscapes or Seascapes? The history of the coastal environment in the North Sea area reconsidered*. Gent, pp. 333-351.
- Scholte Lubberink, H.B.G. (1994). *Archeologisch onderzoek in de polder Peizer- en Eeldermeden (provincie Drenthe). Adviezen met betrekking tot de bescherming van veenterpen*. Amsterdam (raap-rapport 84).
- Schrijver, P. (2018). 'Komforen: een zoektocht naar de functie van een bijzonder object'. In: J. Nicolay (red.). *Huisplaatsen in de Onlanden. De geschiedenis van een Drents veenweidegebied*. Groningen (Groningen Archaeological Studies 34), pp. 407-439.
- Sprengel, C. (1827). *Ueber den Ackerbau und die Viehzucht auf den Hochmooren Hannovers*. Berlin (Möglinsche Annalen der Landwirtschaft 19).
- Therkorn, L.L. & A.A. Abbink (1987). 'Seven levee sites: B, C, D, G, H, F, and P'. In: R.W. Brandt, W. Groeneman-van Waateringe & S.E. van der Leeuw. *Assendelver Polder Papers 1*. Amsterdam (Cingula 10), pp. 115-167.
- Thoen, H. & T. Soens (2015). 'The Low Countries'. In: H. Thoen & T. Soens (eds.). *Rural Economy and Society in North-western Europe, 500-2000. Struggling with the Environment: Land Use and Productivity*. Turnhout, pp. 221-260.
- Tys, D. (2003). *Landschap en materiële cultuur. De interactie tussen macht en ruimte in een kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap*. Kamerlings Ambacht, 500-1200/1600. Brussel (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel).
- Tys, D. (2013). 'The medieval embankment of coastal Flanders in context'. In: E. Thoen, G. J. Borger, A. M. J. de Kraker, T. Soens, D. Tys, H. Weerts & L. Vervaet (eds.). *Landscapes or Seascapes? The history of the coastal environment in the North Sea area reconsidered*. Gent, pp. 199-239.
- Velde, H.M. van der (2011). *Wonen in een grensgebied: een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 voor Chr.- 1300 na Chr.)*. Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 40).
- Vos, P.C. (2009). *Paleogeografie van het Waddenzeegebied. Een swot-analyse*. Waddenacademie, Leeuwarden.
- Vos, P.C. (2015). *Origin of the Dutch coastal landscape. Long-term landscape evolution of the Netherlands during the Holocene, described and visualized in national, regional and local palaeogeographical map series*. Eelde.
- Vos, P. & S. de Vries (2013). *2e generatie palaeogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0)*. Utrecht.
- Vos, P.C. & E. Knol (2005). 'Wierden ontstaan in een dynamisch getijdenlandschap'. In: E. Knol, A.C. Bardet & W. Prumel (red.). *Professor van Giffen en het geheim van de wierden*. Veendam/Groningen, pp. 118-135.
- Waterbolk, H.T. & G. Smit (1979). 'Wonen buiten de dorpen'. In: B.B. Tamming (red.). *Haren, van vroeger en nu*. Haren, pp. 28-31.
- Weerts, H., P. Cleveringa, W. Westerhoff & P.C. Vos (2006). 'Nooit meer: Afzettingen van Duinkerke en Calais'. *Archeobrief 10 (2)*, pp. 28-34.

Wieringa, A.R. (2010). Wonen en werken op het veen. Een nederzetting uit de Romeinse ijzertijd aan de Matsloot, ten westen van Hoogkerk (Gr.). Groningen (Stadse Fratsen 20).

Zandboer, S., (red.). (2012). Komfoor op terp 5. Archeologisch onderzoek rond een veenterp te Peize en de Weringse dijk. Amersfoort (adc Rapport 3133).

Zomer, J. (2016). Middeleeuwse veenontginningen in het getijdenbekken van de Hunze. Een interdisciplinair landschapshistorisch onderzoek naar de paleogeografie, ontginning en waterhuishouding C. 800-1500. Groningen (Proefschrift Universiteit Groningen).